

Araştırma Makalesi/ Research Article

Moriskolar (Zorla Hristiyanlaştırılan Müslümanlar)'ın Sürgünün Dönemin İspanyol Kamuoyundaki Yankıları (1609-1614)

Ömür Yanar*

(ORCID ID: 0000-0003-2035-1564)

Makale Gönderim Tarihi
09.03.2025

Makale Kabul Tarihi
15.05.2025

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Yanar, Ö., "Moriskolar (Zorla Hristiyanlaştırılan Müslümanlar)'ın Sürgünün Dönemin İspanyol Kamuoyundaki Yankıları (1609-1614)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/2 (Eylül 2025): 2551-2584.

APA: Yanar, Ö. (2025). Moriskolar (Zorla Hristiyanlaştırılan Müslümanlar)'ın Sürgünün Dönemin İspanyol Kamuoyundaki Yankıları (1609-1614). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (2), 2551-2584.

Öz

Bu çalışmanın amacı 1492'de Gırnata'nın düşmesinden sonra zorla Hristiyanlaştırılan ve Moriskolar olarak nitelendirilen İspanya'daki Müslümanların 1609'da toplu halde sürgün edilme sürecinin dönemin İspanyol kamuoyundaki yankılarını incelemektir. Bu amaç çerçevesinde, çalışmada İspanyol kaynakları temelinde olmak üzere Moriskolara dair sürgün fikrinin dönemin İspanyol kamuoyunda ortaya çıkışı, gelişimi, bu çerçevede yapılan tartışmalar, kararın alındığı siyasi ve iktisadi çerçeve ile karardan sonra bu kararın meşrulaştırılması için gösterilen çabalar ele alınmaktadır. Yapılan

* Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, oyanar@ksu.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Turkey.

incelemelerde, İspanyol kamuoyunda özellikle 1580'lerden itibaren valilerden danışmanlara, mahkeme üyelerinden din adamlarına birçok kesim tarafından yığınla muhtıra, inceleme ve mektupla Moriskoların sürgün edilmesi için yoğun bir çaba içerisinde girildiği görülmektedir. Bununla birlikte, sürgün sırasında gemilerinin batırılmasını, topluca öldürülmelerini ya da taş ve maden ocaklarına gönderilmelerini savunan acımasız fikir ve öneriler sunulmuştur. Sürgüne insanî değerlerin gözetilerek karşı çıktığı nadir durumlar olsa da karşı çıkanlar genellikle ekonomik kaygılarla aristokratlar olmuştur. Ayrıca asimilasyon politikasına devam edilmesi gerektiğinde ısrar ederek karşı çıkanların olduğu da tespit edilmektedir. Bu tartışmalar içerisinde siyasi koşulların hazır hale gelmesi, en önemlisi de Hollanda'daki isyancılarla imzalanmak zorunda olunan ateşkesin yarattığı kamuoyu baskısıyla Moriskolar 09 Nisan 1609 tarihinde duyurulan kararla toplu olarak sürgün edilmişlerdir. Sürgün kararının alınmasından sonra başta Miguel de Cervantes olmak üzere kamuoyunda birtakım suçlamalarla bu defa da kararın haklılığının savunulmasına girişilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İspanya, Müslüman, Morisko, Sürgün, Kamuoyu.

The Echoes of the Expulsion of the Moriscos (Muslims forcibly converted to Christianity) in the Contemporary Spanish Public Opinion (1609-1614)

Abstract

The main purpose of this paper is to examine the impact of the expulsion of the Moriscos *en bloc* in Spain in 1609, who had been forcibly converted after the fall of Granada in 1492, on Spanish public opinion. For this purpose, the emergence and development of the idea of expulsion of the Moriscos in the Spanish public opinion, the debates, the political and economic context in which the decision was taken, and the efforts made to justify this decision based on the Spanish sources. The analyses carried out reveal that Spanish public opinion, especially from the 1580s onwards, from governors to counsellors and from court members to clergy, lobbied hard for the expulsion of the Moriscos producing masses of memoranda, reviews and letters. There were also some extremely brutal ideas and proposals, such as sinking their ships during their exile, killing them *en bloc*, or sending them to work in mining the quarries. Although there were rare cases where expulsion was opposed on humanitarian grounds, those who opposed it were usually aristocrats with economic concerns. There were those who opposed expulsion by insisting that the policy of assimilation should continue. The decision to expel Moriscos *en bloc* was announced on 9 April 1609, due to public pressure caused by the truce that had to be signed with the Dutch rebels. After the decision, a series of

accusations were made in public, especially by Miguel de Cervantes, and an attempt was made to defend the justification for the decision.

Keywords: Spain, Muslim, Morisco, Expulsion, Public opinion.

Giriş

İspanya'da hüküm süren son İslâm hanedanı Nasrîlerin başkenti Gırnata'nın 1492 yılındaki işgaliyle Müslümanların 8. yüzyılın başlarından beri İspanya'da süren hâkimiyeti son bulmuştur. İspanya'nın bölgede hâkimiyeti ele geçirmesiyle birlikte Müslümanlar için 17. yüzyılın başlarında toplu halde sürgün edilmeleriyle sonuçlanacak oldukça zor bir süreç başlamıştır. Çalışmanın amaç ve hedefleri arasında yer almamasına rağmen söz konusu sürece ana hatlarıyla değinmek çalışma konusunun arka planın ortaya konulması ve dolayısıyla çalışmanın bütünlüğü açısından önemlidir.

Gırnata'nın işgalinden sonra İspanyol hükümeti tarafından geriye kalan Müslümanlar üzerinde büyük bir baskı oluşturulmaya başlanmıştır. Bir bakıma bütün temel yaşam hakları gasp edilmiştir. Bu çerçevede ilk etapta zorla vaftiz ettirilerek dinleri değiştirilmiştir. Baskı altında “görünürde” de olsa din değiştirmek zorunda bırakılan Endülüs Müslümanları bu dönemden itibaren “Moriskolar (Moriscos)”¹ olarak adlandırılmışlardır. V. Carlos (1516-1556) tarafından 1526 yılında yayımlanan fermanla Moriskoların aralarında ana dilleri olan Arapça'yi

¹ İspanya'da 16. yüzyıl başlarına kadar Müslümanlar için kullanılan Moro adına “isco” ekinin eklenmesiyle türetilmiş İspanyolca bir sözcüktür. Dönemin İspanyol kaynaklarında en genel anlamıyla “Müslümanlardan geriye kalan kişiler” anlamında kullanılmıştır. Bu çalışma da dâhil günümüz çalışmalarında İspanya'da 16. yüzyılın başlarından itibaren zorla Hıristiyanlaştırılan Endülüs Müslümanlarını ifade etmek için kullanılmaktadır. Bununla birlikte, “Morisco” sözcüğünün “Küçük Müslümanlar” anlamında Moro adının küçültülmüş şekli olduğunu ve bunun Müslümanların zayıf ve güçsüz olduklarını vurgulamak amacıyla Hıristiyanlar tarafından bilinçli olarak kullanıldığını belirtmek gerekir. Bk. Mikel de Epalza, *Los moriscos antes y después de la expulsión*, Madrid, 1992, s. 8; Mehmet Özdemir, “İspanya Krallığı'nın XVI. Yüzyılda Endülüs Müslümanlarını Hıristiyanlaştırma Politikası”, *A.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 35/1-4 (1996), s. 274; Feridun Bilgin, “Endülüs'te Kalan Son Müslümanların (Moriskolar) İspanya'dan Sürgünü (1609-1614)”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 13/2 (2013), s. 38.

konuşmaları ve yerel kıyafetlerini giymeleri yasaklanmıştır; fakat Moriskoların İspanyol hükümeti ile anlaşış karşılığında 80 bin duka ödemesiyle bu karar askıya alınmıştır.² İspanya’da V. Carlos’tan sonra tahta geçen II. Felipe (1556-1598) 1567 yılında yayımladığı fermanla bu yasakları tekrar yürürlüğe koymuştur. Hatta birtakım yeni kısıtlamalar da getirmiştir.³ Söz konusu ferman çerçevesinde din, dil ve kültürel değerleri üzerinde artan baskı karşısında Moriskolar sessiz kalmamış ve 1568 yılında Aben Humeya önderliğinde ayaklanmışlardır.⁴ Üç yıl kadar süren ve Gırnata Ayaklanması olarak bilinen bu ayaklanma İspanyol kamuoyunu Moriskolara karşı harekete geçirmiş ve kendileri ile ilgili yoğun bir gündem oluşmuştur. Nitekim bu isyandan sonra asimilasyon politikalarının sonuç vermediği değerlendirilmesi yapılarak tedricen toplu halde sürgün edilmeleri gerektiği yaklaşımları ağırlık kazanmaya başlamıştır. Kamuoyundaki bu tür yaklaşımlar 17. yüzyıl başlarında İspanyol hükümetinin de resmi politikası halini alarak 1609 yılında fiilî bir sürgün halini almıştır.

Tarihsel arka planı ana hatlarıyla yukarıda belirtildiği şekilde olan Endülüs Müslümanlarının 1609-1614 yılları arasında toplu olarak İspanya’dan sürgün edilmesi olayının yol açtığı derin insanî, siyasi, ekonomik ve sosyal etkilere rağmen özellikle Türkiye’de akademik düzeyde yeterince ilgi çektiğini söylemek mümkün değildir. Çalışmanın ilgili yerlerinde kendilerine atıfta bulunan birkaç çalışma dışında bu konu temelinde yapılan çalışmalara rastlanmamaktadır. Söz konusu çalışmalar Endülüs Müslümanlarının sürgününün şekline ve sonuçlarına yoğunlaşmaktadır. Aksine bu konu temelinde dünya genelinde geniş bir literatür oluşmuştur. Bu çalışma, mevcut literatürde yer alan Bunes

² José Muñoz y Gaviria, *Historia del Alzamiento de Los Moriscos, su Expulsion de España*, Madrid, 1861, s. 105-106; Feridun Bilgin, “Gırnata’nın İşgali (1492) Sonrasında Endülüs’teki Müslümanların Asimilasyonu”, *Mukaddime*, 2/2 (2010), s. 62-63.

³ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları-I (Siyasi Tarih)*, Ankara, 1994, 213-214; Julio Caro Baroja, *Los moriscos del reino de Granada: ensayo de historia social*, Madrid, 1957, s. 143.

⁴ Bu ayaklanma süreci hakkında detaylı bilgi için bk. Henry Kamen, *Philip of Spain*, New Haven, 1997, s. 129-132; Feridun Bilgin, “Gırnata İsyanı (1568-1570) Çerçevesinde Osmanlı-Endülüs İlişkileri”, *Usul İslam Araştırmaları*, 11/11 (2009), s. 117-140; aynı yazar, *Nasrîler (Benî Ahmer) Devleti Sonrasında Endülüs’teki Müslümanlar (Moriskolar)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010, s. 108-160.

Ibarra,⁵ Feros⁶ ve Sánchez-Blanco⁷ gibi araştırmacıların Moriskoların sürgün sürecine dair teolojik, ideolojik ve dış politika temelli yaklaşımlarından farklı olarak, doğrudan dönemin İspanyol kamuoyunun sürgün kararına nasıl yaklaştığını incelemektedir. Anılan çalışmalar sırasıyla III. Felipe (1598-1621) dönemi Akdeniz'deki dış politika dinamikleri (Ibarra); sürgünü meşrulaştıran resmi retorikler (Feros) ve Kilise içerisindeki dini tartışmalar ve hukuki gerekçeler (Sánchez-Blanco) çerçevesinde süreci ele alırken; bu makale, özellikle 1580'lerden itibaren valilerden din adamlarına, aristokratlardan Engizisyon üyelerine kadar çeşitli aktörlerin kamuoyunda oluşturduğu baskı, fikir ayrılıkları, yazılı başvurular ve öneriler ışığında, sürgünün sosyal ve siyasi zemindeki toplumsal kabulünü analiz etmektedir. Böylelikle sürgün kararının yalnızca üst düzey siyasi ve ideolojik gerekçelerle değil, aynı zamanda geniş bir kamuoyu desteğiyle nasıl şekillendiği ve bu desteğin ne tür argümanlara dayandığı ortaya konulmaktadır. Bunun yanı sıra, bu çalışma dini argümanları (örneğin "sapkınlık-irtidat" suçlamaları) kamuoyunun daha geniş siyasi ve ekonomik bağlamıyla birleştirerek ve aristokrasinin çıkar temelli itirazları gibi seküler perspektifleri öne çıkararak ayırmaktadır. Netice itibarıyla, kimi zaman söz konusu çalışmalar ile aynı kaynaklardan istifade edilse bile bu çalışmanın özgün katkısı sürgün sürecini yalnızca dinî veya politik bir karar olarak değil, İspanyol toplumunun iç dinamikleri, Hollanda ateşkesi gibi konjonktürel faktörler ve kamuoyundaki çok katmanlı tepkiler üzerinden bütüncül bir şekilde analiz etmesinde yatmaktadır. Sonuç bölümünde yapılan değerlendirmeler ise bu çalışmayı söz konusu çalışmalardan tamamen ayırmaktadır.

⁵ Miguel Ángel de Bunes Ibarra, "The Expulsion of the Moriscos in the Context of Philip III's Mediterranean Policy", ed. Mercedes García-Arenal & Gerard Albert Wieggers, Leiden, 2014, s. 37-59.

⁶ Antonio Feros, "Rhetorics of the Expulsion", *The Expulsion of the Moriscos from Spain: A Mediterranean Diaspora*, ed. Mercedes García-Arenal & Gerard Albert Wieggers, Leiden, 2014, s. 60-101.

⁷ Rafael Benítez Sánchez-Blanco, "The Religious Debate in Spain", *The Expulsion of the Moriscos from Spain: A Mediterranean Diaspora*, ed. Mercedes García-Arenal & Gerard Albert Wieggers, Leiden, 2014, s. 102-131.

Sürgün Yanlıları ve Argümanları

Endülüs Müslümanlarına ne yapılacağı konusu Gırnata'nın düşüşünden beri İspanyol kamuoyunu meşgul eden en önemli konular arasında yer almıştır; ancak Gırnata Ayaklanması (1568-1571)'nin İspanya'daki kaderleri açısından bir dönüm noktasını ifade ettiği tespit edilmektedir. Öyle ki, bu ayaklanma İspanyol kamuoyunda Moriskolara bakış açısında aşağıda görüleceği gibi köklü birtakım değişimlere yol açmıştır. Bu arada, bu durumda Osmanlı faktörü önemli bir rol oynadığını belirtmek gerekir; çünkü Gırnata Ayaklanması sırasında Moriskolar Osmanlılar ile iletişim kurup kendilerinden yardım talebinde bulunmuşlardı. Osmanlıların o sıralarda Kıbrıs'ın fethine yoğunlaşmaları sebebiyle istenilen düzeyde bir yardım gerçekleştirilememiştir. Sadece Cezayir Beylerbeyi Kılıç Ali Paşa aracılığıyla bir miktar asker, gıda ve mühimmat yardımı yapabilmişlerdi.⁸ Yardım her ne kadar istenilen düzeyde olmasa da, Moriskoların geçmişte olduğu gibi İspanya'nın ve Hristiyanlığın en güçlü düşmanları olarak gördükleri Osmanlılar ile bağlantı kurmaya devam ettiklerinin görülmesi⁹ Moriskolara ilişkin yeni birtakım yaptırımları beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda ilk etapta söz konusu ayaklanmadan sonra bir yandan Osmanlılar ile ilişkilerini kesmek öte yandan entegrasyonu sağlamak amacıyla Gırnata ve civarında bulunan 84 bin Morisko İspanya'nın orta ve kuzey bölgelerine sürülmüşlerdir.¹⁰ Bu tehcir kararı Moriskolar için bir bakıma sonun başlangıcı anlamına gelmekteydi.

Gırnata Ayaklanması'ndan sonra alınan tehcir kararı İspanyol kamuoyunda Moriskolara karşı tepkileri yatıştıramamıştır. İspanyollar,

⁸ Mehmet Özdemir, "Osmanlı Endülüs Müslümanlarına Yardım Etmedi mi?", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, XII/3-4 (1999), s. 290-296; aynı yazar, "Moriskolar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 30, Ankara, 2000, s. 287.

⁹ Endülüs Müslümanları ilk olarak 1487 yılında Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunmuşlardı. Bu talep içerde Cem Sultan ve dışarda Memluk sorunundan dolayı olumlu karşılanmasa da 1502 yılındaki ikinci yardım talepleri karşılık bulmuştur. Sultan II. Bayezid'in 1505 yılında Kemal Reis kumandasında bir donanmayı Akdeniz'e göndermiştir. Osmanlıların Endülüs Müslümanlarına yardımları Sultan I. Süleyman döneminde özellikle Barbaros Hayrettin Paşa vasıtasıyla devam etmiştir. Bk. Özdemir, *a.g.e.*, s. 223; Bilgin, *a.g.t.*, s. 192-205; İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, Ankara, 2011, s. 199-200.

¹⁰ Özdemir, "Moriskolar", s. 287; Bilgin, *a.g.t.*, s. 151-161.

bu ayaklanma ile her şeyden önce Gırnata'nın 1492 yılındaki düşüşünden beri Moriskolara karşı yürütülen ikna, baskı ve şiddet politikalarının Hristiyanlaştırma ve Hispanikleştirme anlamında bir sonuç vermediğini anlamışlardı. Ayrıca bu ayaklanma Moriskoların daha fazla birleşmesi ve bütünleşmesine katkı sağlayabilirdi. Böylece daha fazla gurura kapılarak başka bir takım ayaklanmalara kalkışabilirlerdi. Daha da önemlisi "İspanya'nın ve Katolikliğin düşmanları" ile ittifak halindeydiler. Bu sebeple, bu dönemden itibaren Moriskolar ile ilgili olarak kamuoyunda radikal birtakım öneriler ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu noktada Lea'nın aktardığına göre, Infantado Dükü İñigo López de Mendoza'nın muhasebecisi ve aynı zamanda tarihçi Pedro de Alcocer, aslında daha 1551 yılında Moriskoların asimilasyonu için uygulanan politikalardan istenilen sonuçların elde edilemediğini değerlendirip isyan tehlikesi karşısında uygulanabilir tek çözüm olarak toplu halde sürgün önerisinde bulunmuştur.¹¹ Ancak bu tür yaklaşımların ve önerilerin 1580'lerden sonra yoğun bir şekilde gündeme gelmeye başladığı görülmektedir. Bu bağlamda 9 Şubat 1581'de Zaragoza başpiskoposu Andrés Santos de San Pedro, II. Felipe'nin yakın danışmanı ve kraliyet sekreteri Mateo Vázquez'e bir mektup yazmıştır. Mektupta Moriskoların efendileri olan soyluların desteğiyle Kral ve Kutsal Engizisyon Başkanı ile haklarında yeni bir lütuf fermanı çıkartılmasını müzakere etmek üzere ileri gelenlerini saraya göndermelerine izin vermeleri için bir dilekçe verdiklerini bildirmiştir. Devamında Moriskoların asla inançlarından vazgeçmeyeceklerini vurgulayarak onları Hristiyanlaştırma çabalarının da faydasız olduğunu ifade etmiştir. Bu sebeplerden dolayı, Santos de San Pedro yeni bir lütuf fermanı yayımlamak yerine, Vázquez'den Kral'ı Moriskolara dair köklü ve nihai bir çözüm bulmak ve böylece kaderlerini belirlemek için ulusal bir konsey toplamaya ikna etmeye çalışmalarını istemiştir.¹² Ertesi yıl, 20 Nisan 1582'de, Pedro de Çarate, Ximénez de Reynoso ve Joan de Llano de Valdes'den oluşan Valensiya Engizisyonu üyeleri, başta Valensiya'dakiler olmak üzere tüm İspanya'daki Moriskolar ile ilgili görüşlerini gizli bir rapor halinde Toledo Engizisyon'u başpiskoposu

¹¹ Henry Charles Lea, *The Moriscos of Spain: Their Conversion and Expulsion*, New York, 1968, s. 300.

¹² İVDJ, envío 1, vol. 4, ff. 132r.

Gaspar de Quiroga'ya iletmişlerdir. Gizli raporlarında, Moriskoların İspanyol krallıklarından toplu halde (*en bloc*) sürgün edilmesi şeklinde radikal bir fikir önermişlerdir. Raporda, ayrıca Gırnata Ayaklanması sırasında Valensiya'daki Moriskoların da bu ayaklanmaya katılmak istemelerine rağmen Osmanlı donanması gelmeyince vazgeçtikleri ancak 1574'te Tunus'un kaybıyla büyük bir sevinç yaşayıp Osmanlıların gelmesini beklediklerini ve hâlâ "toprakları Türklere devretme" idealinden vazgeçemedikleri belirtilmiştir. Onlara göre, İspanya'daki tüm krallıklar bir Morisko ayaklanması riski altında olduğundan tüm Moriskoları İspanya'dan sürmekten başka çözüm yolu bulunmamaktaydı.¹³

Moriskoların sürgün edilmesini en şiddetli şekilde savunan ve bu konuda en radikal tezleri ortaya koyanların başında Valensiya başpsikoposu Juan de Ribera gelmekteydi. Aynı yıl Ribera da kısa süre içerisinde Moriskoların toplu olarak sürgün edilmeleri ya da katledilmeleri seçeneklerini içeren bir öneride bulunmuştur.¹⁴ Valensiya Engizisyonu üyeleri ve Ribera'nın önerisinden yaklaşık beş ay sonra II. Felipe Morisko sorunu ile ilgili olarak özel bir idari konsey (*cunta*) kurmuştur. II. Felipe'nin Portekiz'de ikamet ettiği 19 Eylül 1582'de başlayan ve Lizbon Konseyleri (*Juntas de Lisboa*) olarak bilinen ünlü toplantılarda sürgün fikri ön plana çıkmıştır. II. Felipe'nin baş danışmanlarından olan Alba Dükü, Juan de Idiáquez, Rodrigo Vázquez de Arce ve kraliyet itirazcısı Diego de Chaves'den oluşan heyet Valensiya'daki Moriskoların Gırnata'dakiler gibi isyan edebileceğini, bu sebeple vaftiz edilmiş çocuklar haricindekilerin toplu halde Kuzey Afrika'ya sürgün edilmeleri gerektiği önerisinde bulunmuşlardır. Valensiya soylularının bu önleme itiraz edeceğini ön gören bu heyet, alınacak bu tür bir kararın adil olduğuna onları ikna etmenin bir yolu olarak soylulara sürgün edilen Moriskoların mülklerinin ve arazilerinin verilmesini önermişlerdir.¹⁵ Ancak bu teklif II. Felipe tarafından

¹³ Mayte Green-Mercado, *Visions of Deliverance: Moriscos and the Politics of Prophecy in the Early Modern Mediterranean*, Ithaca, 2019, s. 161-162.

¹⁴ Manuel Danvila y Collado, *La expulsión de los Moriscos de España: Conferencias pronunciadas en el Ateneo de Madrid*, Madrid-Sevilla, 1889, s. 198.

¹⁵ AGS, Estado, leg. 212: "consulta de la Junta de Lisboa sobre los Moriscos", Lisbon, 19 Eylül 1582, fols. 6v-7v.

reddedilmiştir. II. Felipe, sürgün yerine Moriskoların asimilasyonu için daha fazla çaba gösterilmesi talebinde bulunmuştur.¹⁶ II. Felipe'nin Moriskoların sürgün edilmesi için sunulan öneriyi reddetmesine rağmen bu anlamdaki tartışmalar son bulmamıştır. Aksine, valilerden mahkeme üyelerine ve bireysel din adamlarına birçok kesim tarafından yığınla muhtıra, inceleme ve mektupta Moriskoların sürgün edilmesi konusu birçok yönüyle tartışılmaya devam edilmiştir. İki yıl sonra yine Gırnata Ayaklanması çerçevesinde Moriskoların sürgün edilmeleri gerektiği önerisi bir kez daha gündeme gelmiştir. Antonio de Cordoba de Lara, Kral'a sunduğu raporda (*memorial*) Moriskoların Gırnata Ayaklanması ile gururlandıklarını ve bu durumun ilerisi için endişe verici olduğunu belirterek bunun önünü almak için Moriskoların toplu halde denizden uzak ve düzlük bir arazi olan Sayago bölgesine toplatılması yönünde bir teklifte bulunmuştur. II. Felipe, daha önce olduğu gibi Moriskolar konusunu ağırdan almaya devam etmekte ve net bir karar almaktan kaçınmaktaydı.¹⁷ Ancak 1588 yılına gelindiğinde, Devlet Konseyi (*Consejo de Estado*) bu konuda II. Felipe'ye acilen harekete geçmesi ve bu konuda bir karar alması için çağrıda bulunmuştur. Konsey'e göre, Moriskolar Hristiyanlara karşı intikam alma duygusuyla doluydular. Üstelik Eski Hristiyanlara oranla nüfusları oldukça hızlı bir şekilde artmaktaydı. Bu bağlamda Kastilya ve Toledo'da Morisko nüfusundaki muazzam artış II. Felipe'ye rapor edilmiştir. II. Felipe bu raporlar doğrultusunda bir karar almayı sadece bunların kaç aileden oluştuklarını tespit edilmesini buyurmuştur.¹⁸ Moriskolara ne yapılması gerektiği konusu 1590 yılında çok detaylı bir şekilde ele alınmıştır. İspanyol Engizisyon mahkemesi başkanı (*Inquisidor-General*) Gaspar de Quiroga'nın 1590'da II. Felipe adına bazı mahkemelere gönderdiği genelge ile Moriskoların kalmalarının mı yoksa sürgün edilmelerinin doğru bir karar olacağını sorduğu anlaşılmaktadır. Mahkemelerin söz konusu genelgeye cevabı toplu sürgünden yana olsa da Devlet Konsey'inde bu çerçevede bir karar alınmamıştır.¹⁹

¹⁶ Gregorio Marañón, *Expulsión y diáspora de los moriscos españoles*, Madrid, 2004, s. 199.

¹⁷ Danvila y Collado, *a.g.e.*, s. 205.

¹⁸ Danvila y Collado, *a.g.e.*, s. 217-218.

¹⁹ Lea, *a.g.e.*, s. 301-302.

16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başlarında İspanyol toplumunun hemen tamamı yüzyıllardır olduğu gibi İslam'ın Katolik inancının ve İspanya'nın amansız bir düşmanı olduğu konusunda hemfikirdi; fakat Osmanlılar üzerinden İslam inancı ile 16. yüzyılın ilk yarısından beri süren mücadelenin 1580 yılındaki ateşkes²⁰ ile son bulmasıyla bu durum İspanyol kamuoyunda etkisini kaybetmişti ve artık en büyük endişe kaynağı değildi. Başka bir ifadeyle, İspanyol kamuoyunda Müslümanlar ile gerçek anlamda bir din savaşının başlayacağına ya da İspanya'nın Akdeniz tarafından bir işgal tehlikesi olduğuna dair bir kanaat bulunmamaktaydı. Bu nedenle, 16. yüzyılın başlarından itibaren Moriskoların Osmanlılar ile iş birliği içerisinde olduklarına dair kullanılan stratejik argüman “gerçekte” amacını ve etkisini büyük oranda kaybetmişti. Ancak bu argüman yine de İspanyol kamuoyunda kullanılmaya devam etmiştir. Örneğin 1596'da Valensiya valisi (*viceroi*) Osmanlıların Akdeniz'den bir saldırı gerçekleştirebileceğini ve içerde Moriskoların ayaklanarak buna destek verebileceklerini belirterek buna dair korkularını bildirmiştir. Buna karşılık, Aragon Konseyi kendisinin bu tür korkularının yersiz olduğunu; çünkü Osmanlı filosunun böyle bir saldırısı olsa bile Moriskoların “ne silahları, ne erzakları, ne müstahkem mevkileri ne de Türk filosu için bir üsleri” olmadığından onları destekleme imkânına sahip olmadıklarını savunmuştur.²¹ Valensiya valisi gibi dönemin en sıra dışı siyasi düşünürlerinden biri olan Baltasar Álamos de Barrientos da Moriskoların birer iç düşman olduklarını belirtilerek Mağribîlerle ilişkilerine ve bu sebeple İspanya için tehlikelerine dair endişelerini şu şekilde ifade etmektedir:

“Fas ve Fez'deki Mağribîler ve prensleri bize çok yakın yaşıyorlar ve bunlar aynı zamanda din düşmanlarımız... ve [İspanya], bana göre, o kötücül inançlarını kamuoyunda açıkça söyledikleri zamanlardaki kadar, onlara kendilerini adanmış ve onlarla ilişkileri olan Moriskolarla dolu. Ve her ne kadar şimdilerde sessiz sedasız yaşıyor gibi görünseler de, hoşnut

²⁰ Fernand Braudel, *II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, c. II, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul, 1989–1990, s. 331-346; Susan A. Skilliter, “The Hispano-Ottoman Armistice of 1581”, *Iran and Islam in Memory of the late Vladimir Minorsky*, ed. Clifford E. Bosworth, Edinburgh, 1971, s. 491-515.

²¹ John Lynch, *The Hispanic World in Crisis and Change, 1598-1700*, Oxford, 1994, s. 57-58.

olmadıkları ve karşıt bir inanca mensup oldukları için, oraya geri dönmeleri ve bunu yapmak için her fırsatı değerlendirmeleri her zaman mümkün olabilir. Sonuç olarak, barış zamanlarında itaatkâr olabilirler; ancak bir iç savaş veya dışarıdan bir başkaldırı durumunda sadakatsiz ve kendilerinden korkulur hale geleceklerdir; işte o zaman, ezilen bir halk, kim olursa olsun ve ne sebeple olursa olsun, başkaldırıp o karşıt ruhunu gösterecektir.”²²

Bu arada Devlet Konseyi Şubat 1599'da Moriskolar ile ilgili son derece baskıcı önlemler önermiştir. Konsey'de 15 ila 60 yaş arasındaki tüm Moriskoların hapse veya kürek cezasına çarptırılması, 60 yaşın üzerindekiilerin sınır dışı edilmesi ve tüm çocuklarının yeniden eğitilmesi gibi bir dizi eylem tartışılmıştır.²³

17. yüzyıl başlarına gelindiğinde; İspanyol kamuoyunda Moriskoların daha çok “sapkınlık ve irtidat (*herejía y apostasía*)” gibi suçlamalar temelinde tartışıldıkları tespit edilmektedir. Örneğin tarihçi Luis del Mármol Carvajal, 1492'deki Gırnata'nın düşüşünden bu yana her nesilde kararlı “isyancılar ve mürtedler (*rebeldes y apóstatas*)” olarak sunduğu Moriskoların 16. yüzyılın başlarından beri resmen Hıristiyan olmalarına rağmen aslında hiçbir zaman “Mağribî” olmaktan vazgeçemediklerini vurgulamaktaydı. Ona göre, dindeki ikiyüzlülükleri, intikam arzuları ve Gırnata'nın efendisi olma hayalleri bir kez daha sadece isyanı değil, aynı zamanda başlangıçtan itibaren üstlendikleri karakteri de açıklamaktaydı:

“Moriskolar ile Alpujarras ve Gırnata Krallığı'nın diğer bölgelerindeki eşkıyalar tarafından işlenen iğrençlikleri ve kötülükleri düşünmek ve hatta yazmak gerçek bir üzüntüye yol açıyor. Öncelikle Muhammed'in adını ve inancını benimsediler. Kendilerini Mağribî ve uzun yıllar boyunca kendilerinin, babalarının ve büyükbabalarının takip ettiği Kutsal Katolik inancına yabancı ilan ettiler [...]; aynı zamanda, insani veya ilahi hiçbir şeye saygı duymadan, tüm dinlerin ve hayırseverliğin düşmanı olarak, acımasız öfke ve şeytani öfkeyle dolu olarak, kiliseleri

²² Baltasar Álamos de Barrientos, *Discurso político al rey Felipe III al comienzo de su reinado*[1598?], Barcelona, 1990, s. 50.

²³ AGS, Estado, leg. 212: “opiniones del Consejo de Estado”, 30 Ocak ve 2 Şubat 1599, fols. 25v–26v.

soyup yakıp yıktılar, kutsal resimleri parçaladılar, sunakları yıktılar ve birçok rahibi aşağıladılar, işkence ettiler ve öldürdüler.”²⁴

17. yüzyılın başlarında, Moriskolara yönelik tüm evangelist çabaları başarısız olunca onlara karşı tutumu düşmanca bir hal alan ve 1580’lerden beri sürgünün en şiddetli savunucularından biri olan Valensiya başpiskoposu Juan de Ribera sürgünün gerekli olduğunda ısrar etmekteydi. Kral’a yazdığı iki raporda (*memoriales*) Morisko toplumunu “sapkın ve vatan haini (*hereje y traidor*)” ilan edip toplu olarak sürgün edilmelerini talep etmiştir. Daha da ileri giderek Kral’ın Moriskoların mallarına el koyup onları kürek ve madenlerde çalıştırabileceğini ya da onları herhangi bir “vicdan azabı duymadan” yurtdışına satmak suretiyle kazanç sağlayabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca hükümdarın sorunu çözmek için her şeyi yapma ve her türlü yöntemi (şiddet olsun ya da olmasın) kullanma konusunda haklı ve yetkili hissetmesi gerektiğini savunmuştur. Ribera, sadece sürgünü değil, Moriskoların toplu halde katledilmesini bile savunacak kadar aşırı önerilerde bulunmuştur.²⁵ Dinî konulardaki bu görüşler Roma’da din adamlarının büyük kısmı tarafından kabul görmemiştir; çünkü bir kısmı hâlâ sabırlı bir asimilasyon politikasının uygulanmasını savunmaktaydı. Ayrıca bir kurum olarak Kilise tarafından da kabul görmemiştir.²⁶ Ribera’nın yanı sıra Kral’ın danışmanlarından Juan de Idiáquez ve Miranda Dükü Ocak 1603’te düzenlenen bir idari konseyde Moriskoların sürülmesini önermiştir. Konseye katılan III. Felipe (1598-1621)’nin *valido*²⁷su Lerma Dükü tarafından o dönem için olumlu karşılanmamıştır. Bunun üzerine Kral sürgün için geçici önlemler

²⁴ Luis de Marmol Carvajal, *Historia de rebellion y castigo de los Moriscos del Reino de Granada* [1600], Alicante, 2001, libro cuarto, capítulo VIII, s. 189.

²⁵ AGS, Estado, leg. 212: “*los memoriales de Juan de Ribera al Consejo de Estado*”, 1601–1602, fols. 31–41.

²⁶ Lynch, *a.g.e.*, s. 59.

²⁷ Aristokratlar arasından kralın güvendiği ve inandığı kişileri ifade etmekteydiler. Aynı zamanda *favorito* ya da *privado* olarak da nitelendirilmekteydiler. III. Felipe saltanatıyla birlikte devlet işlerinin yürütülmesi büyük oranda kontrollerine geçmiştir. Bu sebeple bu dönemden itibaren merkezî idarede büyük rol oynamaya başlamışlardır. Bk. Antonio Feros, *Kingship and Favoritism in the Spain of Philip III, 1598-1621*, Cambridge 2006, s. 1.

alınmasını emretmiştir.²⁸ Kral'ın bu emri aslında bir bakıma sürgün seçeneğinin uygulanabilir bir seçenek olarak görülmeye başlandığını ortaya koymaktadır. Bu dönemde Ribera'nın en büyük destekçilerinden biri Dominik papazı ve Valensiya Engisizyonu üyesi Jaime Bleda olmuştur. Ribera ile güçlü bağları olan Bleda, 1605'te III. Felipe ve Lerma Dükü'ne hitaben yazdığı raporda; Katolik Krallar Gırnata'yı 1492'de Müslümanlardan geri aldıkları için Tanrı'nın onlara Yeni Dünya'yı armağan ettiğini, İspanyol Krallığı'nın Morisko sorununu çözmemesi karşılığında ise Tanrı'nın onu sayısız kriz ve yenilgiyle cezalandırdığı²⁹ uyarısında bulunarak Moriskoların acilen sürülmeleri gerektiğini savunmuştur.³⁰

Sürgüne Karşı Çıkanlar ve Alternatif Çözüm Önerileri

İspanyol kamuoyunda 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında yukarıda görüldüğü gibi hoşgörüden özellikle de Moriskolara karşı söz etmek mümkün değildi. Hükümet çevrelerinden kimseler ile din adamlarının Moriskolara ne yapılması hususunda sundukları acımasızca öneriler ve talepler bu hoşgörüsüzlüğün boyutlarını ortaya koymaktadır. Buna rağmen, acımasız ve insanlık dışı yaklaşımların yanında Janer'in aktardığına göre, tarihsiz ve imzasız bir belge duruma ilişkin sağduyulu bir bakış açısına sahip olan kişilerin de olduğunu göstermektedir. Yazar, bir zamanlar efendileri oldukları topraklarda köleleştirilmiş ve ezilenlerin, kendilerine baskı ve şiddet politikalarını reva görenlerden ve onların inancından nefret etmelerinin doğal olduğunu ifade etmektedir. Bu insanlar baskı ve şiddet politikalarıyla İspanyol toplumuna entegre edilemezlerdi. Yazara göre, Engisizyon askıya alınmalı, üzerlerindeki

²⁸ AGS, Estado, leg. 208/n.f., "opinión de la Junta de Gobierno", 3 Ocak 1603.

²⁹ İspanya'da 16. yüzyıl sonlarından itibaren parasal kriz, şiddetli enflasyon, veba salgını, kuraklık, kıtlık, askerî yenilgiler, göç ve isyanlardan oluşan köklü birtakım gelişmeler meydana gelmiştir. Söz konusu gelişmeler süreç içerisinde özellikle de III. Felipe saltanatında (1598-1621) tam bir kriz halini almıştır. Tüm bu gelişmelerin bir arada değerlendirildiği başlıca çalışmalar için bk. Lynch, *a.g.e.*, Antonio Domínguez Ortiz, *La sociedad española en el siglo XVII*, c. I, Madrid, 1963; I.A.A. Thompson-Bartolomé Yun Casalilla (ed.), *The Castilian crisis of the seventeenth century*, Cambridge, 1994.

³⁰ AGS, Estado, leg. 212, "memorial de Jaime Bleda", 10 Nisan 1605, fols. 43v-44r.

baskı azaltılarak şartları iyileştirilmeli ve göç etmek isteyenlerin gitmesine izin verilmeliydi.³¹

Moriskolara dair imzasız ve tarihsiz belgede ortaya konulan bu tür sağduyulu yaklaşımların yanında aslında temel soru şuydu: Bazı Moriskolar Hristiyan inancına ve toplumuna gerçekten asimile edilemez miydi? Başta “*arbitrista*”³²lar olmak üzere birçok kişi hâlâ Hristiyanlar için tek yolun Moriskoların yok edilmesi olmadığını ifade ediyor ve onların dönüşümü ve entegrasyonu için çareler bulunması gerektiğini savunuyorlardı. Bu kişiler sürgün fikrine karşı çıkarak onları asimile etme, topluma entegre etme ve onları samimi Hristiyanlar haline getirme çabalarının iki katına çıkarılmasını önermekteydi. Hemen hepsi sürgün yerine başvurulacak birtakım barışçıl yollarla Moriskoların asimile edilerek toplum ile bütünleştirilebileceğine inanmaktaydı. Söz konusu *arbitristalardan* Martín González de Cellorigo’ya göre, bu insanlar bir asra aşkın süredir asimile olmaya her şeyden önce “şimdiye kadar onlarla aramızda yaşanan kopukluk (*el despegamiento que con ellos hasta aquí se ha tenido*)” nedeniyle diremişlerdi. Oysa bu insanlarla olan kopukluk ve mesafe giderilerek ciddi toplumsal, kültürel ve dini bütünleşme önlemleriyle onları İspanyol toplumu ile bütünleştirmek imkânsız değildi.³³ Ignacio de las Casas ise kilise adamlarından Moriskoları sınır dışı etmekten yana olan “zalim politikacılar (*inhumanos políticos*)” gibi davranmayı bırakmalarını istemiştir. Ayrıca din adamlarına putperestliğin miras alınmadığı,

³¹ Florencio Janer, *Condición social de los moriscos de España: causas de su expulsión, y consecuencias que esta produjo en el orden económico y político*, Madrid, 1857, s. 266-267. Bu konuda ayrıca bk. Lea, *a.g.e.*, 292-293.

³² Yaşadıkları dönemde devletin siyasi, ekonomik, toplumsal ve askerî yapısında meydana gelen olumsuz gelişmelere dair değerlendirmelerde bulunarak olası sebeplerini ortaya koyup bunlara dair birtakım çözüm önerilerini (“*memorials*”) yönetime sunan kişiler için kullanılan bir ifadedir. Bunlar çoğunlukla bürokratlar, saray aydınları veya din adamlarından oluşmaktaydı. İspanya’da dönemin koşulları çerçevesinde 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın başları itibarıyla sayılarında oldukça artış yaşanmıştır. John H. Elliott, “Self-Perception and Decline in Early Seventeenth-Century Spain”, *Past & Present*, 7 (1977), s. 41-45; Henry Kamen, *Spain 1469-1714: A Society of Conflict*, London, 2005, s. 251.

³³ Martín González de Cellorigo, *Memorial de la política necesaria y útil restauración a la República de España, y estados de ella, y del desempeño universal de estos Reynos*, Valladolid, 1600, fols. 6 r–v.

Moriskoların vaftiz edildikleri için Kilise'nin çocukları oldukları ve terk edilemeyecekleri; hatta diğer Hıristiyanlar gibi gözetilmeleri, eğitilmeleri, teşvik edilmeleri ve ödüllendirilmeleri gerektiği çağrısında bulunmuştur. Ona göre, hiçbir şey, sadece birkaç üyesinin suç işlemiş olması nedeniyle tüm bir nüfusun cezalandırılmasını haklı çıkaramazdı. Dolayısıyla Moriskolar asla sürgün edilmemeliydi.³⁴ Cellorigo ve Las Casas gibi sürgüne karşı olan Pedro de Valencia'ya göre, Kilise günahkârları yok etmek için değil, onları hoş karşılamak için vardı. Valencia, ayrıca 1580'lerden beri Moriskoları kontrol etmek için önerilen her yöntemi zalimce, zorbaca ve insanlık dışı olarak değerlendirip sert şekilde eleştirmiştir.³⁵

Arbitristaların yanı sıra kraliyet itirafçısı Fray Luis de Aliaga ile Tortosa ve Orihuela piskoposları gibi bir dizi din adamı da sürgün tartışmaları içerisinde “iyi niyetli” Moriskoları ve gerçek müritleri savunmaya gelmişlerdi; ancak onların savunuculuğu yukarıda bu konudaki yaklaşımları ortaya konulan başta Ribera ve Bleda olmak üzere daha fanatik sesler tarafından gölgede bırakılmıştı.³⁶ Bu sırada hükümet çevrelerinde Moriskoları savunan kesimlerin başında aristokrasinin geldiği görülmektedir. Bilhassa Aragon ve Valensiya aristokrasileri ön plana çıkmıştır. Bu kesimin bu tür bir tutum sergilemelerinin arkasında kişisel çıkarları bulunmaktaydı. Bunlar çoğunlukla mülk sahibiydi ve en önemli iş gücü kaynakları Moriskolardı. Toplu bir Morisko sürgünü kararı bu sebeple asla istemeyecekleri bir gelişme olurdu. Ancak ister çıkarları doğrultusunda olsun ister insanî sebeplerle olsun Moriskolara insanca davranılması için çabalayanların dönemin ifadesiyle “yumuşak yöntemler (*medios blandos*)” kullanılması gerektiğini savunanların sesleri 17. yüzyıl başlarında Moriskoların sürgün edilmelerini savunan kurumsal tartışmalarda giderek zayıflamaya başlamıştır.

³⁴ Las Casas'ın yazması için bk. The British Library London, Add. 10, 238, “De los Moriscos de España, por el padre Ignacio de las Casas,” 1605–1607, fols. 32r–v, 33v. Kaynakla ilgili bilgi Feros, *a.g.m.*, s. 72'den alınmıştır.

³⁵ Feros, *a.g.m.*, s. 64-65.

³⁶ Lynch, *a.g.e.*, s. 58.

Sürgün Kararının Alındığı Politik ve İktisadi Çerçeve

İspanya'da yukarıda açıklandığı üzere, Moriskolara olan tepkiler 1568 yılında ortaya çıkan Gırnata Ayaklanması'nın da tetiklemesiyle başka bir boyuta ulaşmıştır. Böylece sürgün edilmelerinin gerektiğine dair görüşler kamuoyunda ağırlık kazanmaya başlamıştır. Her ne kadar sürgün fikrine karşı çıkıp asimilasyonda ısrar edilmesi ve bu bağlamda uygulanan yöntemlerde iyileştirmelerin yapılmasını savunanlar olsa da, bunlar herhangi bir etki yaratamamıştı. Netice itibarıyla Lerma Dükü'nün bu konuda inisiyatifini ele almasıyla onun yönetiminde Devlet Konseyi 1608'den itibaren sürgün fikrini şiddetli bir şekilde savunmuştur. Böylece Moriskoların toplu şekilde sürgün edilmelerine yönelik fikir Devlet Konseyi'nde hâkim olmuştur. Bunun üzerine, III. Felipe harekete geçerek böyle bir karar için Papa V. Louis'in iznini talep etmiştir. Bu konuda Kilise eskiden olduğu gibi ikna ve eğitim yoluyla asimilasyonlarına devam edilmesini savunmaktaydı. Aslında Papa'nın görüşü de bu doğrultuydu. Ancak İspanyol devlet adamlarının ısrarları neticesinde sürgün konusunda onay vermiştir.³⁷ Sonuç olarak çeşitli gerekçelerle karşı çıkanlar olmasına rağmen Devlet Konseyi'nin 30 Ocak 1608 tarihli toplantısında Moriskoların toplu halde sürgün edilmesi kararı alınmıştır.³⁸ Alınan bu karar hemen ilanı için aşağıda açıklanan uygun politik koşullar beklenmiştir. Koşulların müsait hale gelmesiyle birlikte Devlet Konseyi, 4 Nisan 1609 tarihinde alınan kararın yürürlüğe girmesi için kesin bir şekilde III. Felipe'ye sunmuştur. III. Felipe'nin de onayladığı bu karar 9 Nisan 1609'da ilan edilmiştir.³⁹ Birkaç ay içerisinde kadırgalar toplanıp Akdeniz filosu bölgeye gönderilmiştir. Eylül ayına gelindiğinde donanma filoları Alfaques, Denia ve Alicante olmak üzere üç limanda konuşlanmıştır. Bu sırada İtalya'dan çekilen askerî birliklerin de seferber edilmesiyle Valensiya'nın kuzey ve güneyinde stratejik mevziler tutulmuştur. Hazırlıkların tamamlanmasıyla sürgün kararı ilk

³⁷ İspanyol hükümeti ile Kilise ve Papa arasında Moriskoların sürgünü konusundaki ilişkiler için bk. Stefania Pastore, "Rome and the Expulsion", *The Expulsion of the Moriscos from Spain: A Mediterranean Diaspora*, ed. Mercedes García-Arenal & Gerard Albert Wieggers, Leiden, 2014, s. 132-155.

³⁸ AGS, Estado, leg. 212: "consulta Consejo de Estado", 30 Ocak 1608.

³⁹ Devlet Konseyi'nin 4 Nisan 1609 tarihindeki raporu (*consulta*) Danvila y Collado tarafından (*a.g.e.*, s. 274-28)'de yayımlanmıştır.

olarak 22 Eylül 1609'da Valensiya'da uygulanmaya başlanmıştır. Bu kararname, ebeveynlerinin kalmalarına izin vermesi hâlinde dört yaşından küçük çocukların istisna tutulmasını öngörmekteydi. Bu yaş sınırı daha sonra on dörde çıkarılmıştır. Kararname ayrıca, her bölgedeki her yüz aileden altısının şeker fabrikaları, pirinç ekinleri ve sulama işlerini sürdürmeleri ve yeni yerleşimcilere rehberlik etmeleri için geride kalmalarına izin vermektedir.⁴⁰ 1614 yılına kadar devam eden süreçte Valensiya'dan sonra 28 Aralık 1609'da Eski ve Yeni Kastilya, Extremadura ve La Mancha'da bulunan Moriskolar sürgün edilmiştir.⁴¹ Yaklaşık iki hafta sonra 12 Ocak 1610'da bu defa Endülüs'deki Moriskoların sürülmesine yönelik emir verilmiştir.⁴² Sürgüne 29 Mayıs 1610'da Aragon ve Katalonya bölgesine yönelik alınan kararlarla devam edilmiştir.⁴³ Son olarak Murcia (19 Ekim 1613) Moriskoları sürgün edilmiştir.⁴⁴

Moriskoların sürülmesinin hemen öncesinde İspanya'nın toplam nüfusu 8 milyon civarındaydı.⁴⁵ Bunun içerisinde Valensiya'da 135 bin, Kastilya'da 115 bin, Aragon'da 61 bin ve Katalanya'da 8 bin olmak üzere Moriskoların toplam nüfusu ise 319 bin idi.⁴⁶ 1609-1614 yılları arasında tüm ülkeden 300 bin kadar Morisko sürgün edilmiştir.⁴⁷ Sürgün edilen Moriskoların çoğu Kuzey Afrika'ya, Fas'a, Oran'a, Cezayir'e ve Tunus'a giderken bir kısmı ise Fransa'ya gitmiştir. Bununla birlikte, Selanik ve İstanbul'a gidenler de bulunmaktaydı.⁴⁸

Çalışmada yukarıda belirtildiği gibi, Moriskolara dair sürgün fikrini savunanların temel argümanı çoğunlukla Moriskoların dinden dönmesi ve aralarında İslam inancının devam etmesiydi. Zaman zaman

⁴⁰ Caro Baroja, *a.g.e.*, s. 232-233; Pascual Boronat y Barrachina, *Los moriscos españoles y su expulsión. Estudio histórico-crítico*, c. II, Valencia, 1901, s. 190-193.

⁴¹ Janer, *a.g.e.*, s. 339-340.

⁴² Boronat y Barrachina, *a.g.e.*, s. 281.

⁴³ Boronat y Barrachina *a.g.e.*, s. 300-301.

⁴⁴ Janer, *a.g.e.*, s. 342.

⁴⁵ Domínguez Ortiz, *a.g.e.*, s. 53-157; Jordi Nadal, *La Poblacion española (siglos XVI a XX)*, Barcelona, 1966, s. 37-88.

⁴⁶ Antonio Dominguez Ortiz-Bernard Vincent, *Historia de los moriscos: vida y tragedia de una minoría*, Madrid, 1978, s. 83.

⁴⁷ Kamen, *a.g.e.*, s. 234 ve Feros, *a.g.m.*, s. 60.

⁴⁸ Caro Baroja, *a.g.e.*, s. 249-257.

Osmanlılar ile ilişkileri de bu anlamda gerekçe olarak sunulsa da “sapkınlık-irtidad” suçlaması ağır basmaktaydı. Ancak nihai karar sonunda sürgün sürecinin başladığı Valensiya’da, bu karar devlet gerekçelerine dayanıyordu ve Katolik Monarşisi için Faslı sultan Muley Zaydân (1603-1627) ve Fransa Kralı IV. Henry (1589-1610) ile ittifak halinde olduğu iddia edilen Morisko komplolarının yakın tehlikesine atıfta bulunuyordu. Bu nedenle Devlet Konseyi'nin kararı yasal olarak “sapkınlık-irtidad” (*lesae maiestatis divinae*) suçundan ziyade “vatana ihanet” (*lesae maiestatis humanae*) suçuyla haklı çıkarılmıştı. Üst düzey danışmanlar ilki yani “sapkınlık-irtidad” suçu temelinde bir karar alınmasını istemişlerdi; ancak tüm Moriskoları kapsayan genel bir mahkûmiyetin yasal imkânsızlığı nedeniyle bu teklif reddedilmişti. İspat yükümlülüğünü üstlenmesi gereken İspanyol Engizisyonu, bireysel yargılamalar gerektiren ve tüm bir insan grubuna uygulanamayan katı bir yasal çerçeve içinde faaliyet gösteriyordu.⁴⁹ Böylece Moriskoların sürgünü “vatana ihanet” suçuyla meşrulaştırılmıştır.

Şimdi bu noktada akla şu gelmektedir: Nasıl oluyor da tahta geçtiği 1556 yılından itibaren selefleri Katolik Krallar (1479-1516)⁵⁰ ve V. Carlos (1516-1556)⁵¹’un yolunu takip ederek 42 yıllık saltanatında İspanya dış politikasında “Katolik inancının koruyuculuğu” ilkesini merkeze

⁴⁹ Rafael Benítez Sánchez-Blanco, “The Religious Debate in Spain”, *The Expulsion of the Moriscos from Spain: A Mediterranean Diaspora*, ed. Mercedes García-Arenal & Gerard Albert Wieggers, Leiden, 2014, s. 102.

⁵⁰ Katolik Kralların saltanatında Nasrîlerin başkenti Gırnata’nın 1492 yılında alınmasıyla “Yeniden Fetih” ülküsü başarıya ulaştırılmıştı. Ayrıca bir yandan Kuzey Afrika’da öte taraftan Amerika Kitası’nda yayımlı bir politika izlenmişti. Yine İtalya’nın kuzeyinde Fransa ile çetin bir mücadele yürütülmüştü. Bu konuda başlıca çalışmalar için bk. Jocelyn N. Hillgarth, *Los reinos hispánicos 1250-1516, cilt III: Los reyes Católicos, 1474 – 1516*, Barcelona, 1984; Luis S. Fernández, *La España de los reyes católicos (1474-1516)*, Madrid, 1989-1990; Joseph Perez, *La España de los Reyes Católicos*, Madrid, 1997.

⁵¹ V. Carlos’un saltanatında bir yandan Amerika Kitası’ndaki yayımlı politika sürdürülmekte öte taraftan Orta Avrupa ve Akdeniz’de Osmanlı ile mücadele edilmekteydi. Ayrıca Reform Hareketleri ile ortaya çıkan Protestanlık gibi mezheplerin karşısında Katolikliğin koruyuculuğu sıfatıyla gerek Almanya gerekse Alçak ülkelerde mücadeleler yürütülmekteydi. V. Carlos saltanatı hakkında temel çalışmalar için bk. Manuel F. Alvarez, *La España del emperador Carlos V (1500-1558. 1517-1556)*, Madrid, 1966; John Lynch, *Carlos V y su tiempo*, Barcelona, 2000; Geoffrey Parker, *Emperor: A New Life of Charles V*, New Haven & London, 2019.

yerleştirip bu doğrultuda sayısızca mücadele yürütmüş ve bu sebeple koyu Katolik kimliği ile ön plana çıkan II. Felipe değil de; aksine “İspanya'nın ve Katolikliğin düşmanlarıyla” yaptığı ateşkes antlaşmalarıyla çatışma sürecini bitiren ve İspanya tarihinde o döneme kadarki en “pasif hükümdar” olarak nitelendirilen III. Felipe böyle bir karar alabilmiştir? Bu soruya ilk olarak II. Felipe'nin Moriskoların asimilasyonuna olan inancının devam etmesi çerçevesinde yanıt verilebilir. Yukarıda açıklandığı üzere, Moriskoların sürgün edilmesi için hükümet çevrelerinden ve İspanyol Engisizyon Mahkemesi'nin her kademesinden sayısızca öneri sunulup bu bağlamda taleplerde bulunmasına rağmen II. Felipe bu tür bir karar almaktan kaçınmış ve asimilasyona devam edilmesini istemişti. Bir asra yakındır bu konuda önemli bir ilerleme kaydedilememesine karşın II. Felipe gerçekten de hâlâ Moriskoların İspanyol topluma entegre edilebileceğine inandığı için sürgün önerileri doğrultusunda bir karar almamış olabilir. Ancak II. Felipe'nin böyle bir karar almamasının en önemli sebeplerinden birinin takip ettiği dış politikadan kaynaklandığına şüphe yoktur. Öyle ki, II. Felipe'nin saltanatında İspanya'da militarist ve yayılcı dış politika zirveye ulaşmıştır. Bu süreçte bir taraftan Fransa'da devam eden iç savaşta Katolik kesimlere destek verilmekte, diğer taraftan 1520'lerden beri Akdeniz'de Osmanlılar ile mücadele edilmekteydi. Ayrıca 1568'de Hollanda'da İspanyol yönetimine karşı ortaya çıkan ve 1648'e kadar sürecekle isyanın bastırılması için çaba gösterilmekteydi. Bunların yanı sıra, 1560 ve 1570'lerde İngiltere ve İrlanda'daki Katoliklerin desteklenmesi de İspanya'nın dışarda yoğunlaştığı meseleler arasında bulunmaktaydı. II. Felipe saltanatında dış politikanın merkezinde ise İngiltere sorununu kökten halletme anlayışı bulunmaktaydı. Nitekim 1580'lerde tamamen bu yöne yoğunlaştığı ve ekonomik kaynakların büyük oranda bu kapsamda harcandığı tespit edilmektedir. Netice itibarıyla 1588 yılında o döneme kadar görülen en büyük donanmalardan biriyle İngiltere'nin istilasına girilse de başarılı olunamamıştır.⁵² Bu başarısız İngiltere istilası girişiminin ekonomi

⁵² II. Felipe saltanatındaki bu tüm gelişmelerin bir arada ve detaylı olarak değerlendirildiği başlıca çalışmalar için bk. Braudel, *a.g.e.*; Kamen, *Philip of Spain*; Peter Pierson, *Philip II of Spain*, London, 1975; Geoffrey Parker, *The Grand Strategy of Philip II*, New Haven & London, 1998.

üzerindeki etkisi son derece yıkıcı olmuştur. Gerçekte II. Felipe, V. Carlos'tan siyasi ve askerî olarak güçlü bir devlet yapısı devralmışsa da ekonomik olarak durum öyle değildi ve sebeple tahta geçtikten hemen bir yıl sonra 1557'de devletin iflasını ilan etmişti. Sonraki süreçte 1560 ve 1575 yıllarında da devletin iflasını ilan etmek zorunda kalan II. Felipe, son olarak İngiltere'nin istilası için hazırlanan donanmanın giderlerinin yol açtığı mali yük nedeniyle 1596 yılında da devletin iflasını açıklamıştır.⁵³ II. Felipe saltanatında zaten kötü durumda olan ekonomik durum bu süreçte Küçük Buzul Çağı'nın etkileriyle ortaya çıkan kuraklıklar ve bu kuraklıkların tetiklediği kıtlıklar⁵⁴ ve aynı dönemde vuku bulan veba⁵⁵ sebebiyle daha da kötüleşmiştir. İspanya'da bu süreçte devletin içinde bulunduğu koşullar ana hatlarıyla bu şekilde iken II. Felipe'nin Moriskolar konusunda köklü bir karar alması mümkün olmamıştır. II. Felipe'nin koyu Katolik kimliği çerçevesinde dışarda yürüttüğü mücadeleler içerde Morisko konusuna yoğunlaşmasını engellediği muhtemeldir.

II. Felipe'nin baskılara rağmen Moriskolar için bir sürgün kararı almamasının sebepleri genel anlamda yukarıda ortaya konulan hususlar temelinde yorumlanabilir. Öte yandan III. Felipe'nin 13 Eylül 1598'de başlayıp 31 Mart 1621'de son bulan saltanatı süresince de ekonomik koşullarda pek bir gelişme olmamıştı. Hatta III. Felipe de selefi gibi kötü ekonomik koşullar çerçevesinde 1607 yılında devletin iflasını ilan ederek borçların askıya alındığını açıklamıştır.⁵⁶ Ancak II. Felipe saltanatının aksine III. Felipe'nin saltanatında çoğunlukla savaşların finanse edilememesi yani ekonomik gerekçelerle militarist ve yayılmacı dış

⁵³ Mauricio Drelichman-Hans Joachim Voth, "Serial defaults, serial profits: Returns to sovereign lending in Habsburg Spain, 1566–1600", *Explorations in Economic History*, 48/1 (2011), s. 1-19.

⁵⁴ Vicente Pérez Moreda (*Las crisis de mortalidad en la España interior (siglos XVI-XIX)*, Madrid, 1980, s. 109, 117) İspanya tarihinde 1591-1596 yılları arasında yaşanan kıtlığın o döneme kadar yaşanan en şiddetli kıtlık olduğunu belirtmektedir.

⁵⁵ İspanya'da özellikle 1596-1602 yılları arasında yaşamın her alanında büyük sıkıntılar yaratan bir veba salgını meydana gelmiştir. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Domínguez Ortiz, *La sociedad española*, s. 68-70; Vicente Pérez Moreda, "The plague in Castile at the end of the sixteenth (1597-1602)", *The Castilian crisis of the seventeenth century*, ed.. I.A.A. Thompson-Bartolomé Yun Casalilla, Cambridge, 1994, s. 38.

⁵⁶ Feros, *a.g.e.*, s. 192.

politika terk edilmiştir. II. Felipe döneminden devam eden çatışmalı süreç III. Felipe'nin tahta geçmesi ile kesilmiştir. II. Felipe'nin yayılmacı dış siyaseti yerini barış antlaşmalarına bırakmıştır. Bu çerçevede İspanya'da III. Felipe'nin tahta çıkmasından çok kısa süre önce, 2 Mayıs 1598 yılında yapılan Vervins Barış Antlaşması'yla Fransa'yla süren savaş durumuna son verilmiştir.⁵⁷ Ayrıca III. Felipe'nin 1598'de tahta çıkmasından sonra 1604 yılında İngiltere ile Dover Barış Antlaşması yapılmıştır.⁵⁸ Böylece Fransa ve İngiltere'yle yapılan barış antlaşmalarından sonra 17. yüzyılın ilk çeyreğinde İspanya'nın dışarda uğraştığı tek mesele olarak Hollanda'daki isyanlar kalmıştır.

III. Felipe saltanatında dış siyasette çatışmalı sürecin kesilmesi hükümete nispeten iç meselelere ve bağlamda Morisko konusuna yoğunlaşma imkânı vermişti. Yukarıda belirtildiği üzere, 1608'den sonra Devlet Konseyi'nde Moriskoların sürgün edilmesi şiddetli bir şekilde savunulmaya başlanmıştır. Ancak Hollanda topraklarında devam eden ayaklanma İspanya kamuoyunun ana gündemini oluşturmaktaydı. Ayrıca bu ayaklanma ekonomik kaynakları tüketmekteydi. İspanya için Hollanda'da konuşlandırılmış olan Flanders Ordusu'nun finanse edilmesi mevcut ekonomik koşullarda neredeyse imkânsız hale gelmişti. Bu nedenle, bu bölgedeki askerî faaliyetleri sürdürmek artık mümkün görünmemekteydi. Ancak Hollanda bölgesi "Katolikliğin korucusu" İspanya için büyük bir öneme sahipti; çünkü Reform hareketinin en etkili olduğu ve dolayısıyla gerek Protestanlık gerekse Kalvinizm'in büyük bir yaygınlık kazandığı bölgelerden biriydi. Üstelik bu bölgede ortaya çıkmış bu isyan vergi yüklerinin yanı sıra dinî sebeplere dayanmaktaydı, başka bir ifadeyle Katolikliğe karşıydı. Ayrıca İspanya'nın büyük düşmanı İngiltere tarafından da desteklenen bir isyandı.⁵⁹ Bu sebeple, militarist yöntemlerin terk edilerek bu isyancılarla yapılacak bir antlaşmanın İspanyol kamuoyunda büyük bir tepkiyle karşılanacağını ön görmek pek

⁵⁷ Kamen, *a.g.e.*, s. 312-313.

⁵⁸ Ciriaco P. Bustamante, *Felipe III. Semblanza de un monarca y perfiles de una privanza*, Madrid, 1950, s. 81.

⁵⁹ Bu isyanın sebepleri, süreç içerisindeki gelişimi ile İspanyol siyasi ve ekonomik yapısı üzerindeki etkileri hakkında başlıca kaynaklar için bk. Martin Van Gelderen, (ed. ve çev.), *The Dutch Revolt*, Cambridge, 1993; Jonathan Israel, *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806*, New York, 1998.

de güç görünmemekteydi. Üstelik Fransa ve İngiltere ile yapılan ateşkes antlaşmaları sebebiyle zaten bir tepki söz konusuydu. Tüm bu veriler bir arada değerlendirildiğinde; III. Felipe saltanatında Moriskolara dair sürgün kararının ilan edilmesi ile Hollanda'daki bu isyancılarla imzalanan ateşkesin⁶⁰ aynı güne yani 9 Nisan 1609'e denk getirilmesi daha iyi anlaşılabilir. İki olayın aynı güne denk gelmesi şüphesiz bir tesadüf değildi. İspanyol devlet adamları bunu titizlikle hesaplamışlardı. Hatta Lynch'e göre, İspanyol siyaseti o güne dek hiç bu kadar hesaplı olmamıştı.⁶¹ Söz konusu ateşkes sebebiyle kamuoyunu yatıştırmak ve yönünü başka tarafa çekmek için "sapkın, mürted ve iç düşman" olarak görülen Moriskoların sürgün edilmesine yönelik kararın duyurulması ve bu doğrultuda harekete geçilmesi için daha iyi fırsat olamazdı. Sonuç olarak, her ne kadar İspanyol kamuoyunda Moriskoların sürgün edilmesi için 1580'lerden beri süren baskılar söz konusu olsa da, III. Felipe saltanatında böyle bir karar alınmasında dönemin konjonktürünün elverişli hale gelmiş olması büyük rol oynamıştır. Özellikle de İspanyol hükümeti için Hollanda'daki isyancılarla ateşkes imzalanmaktan başka çare kalmadığından bunun yaratacağı tepkinin engellenmesi için Moriskoların sürülmesinin bir araç olarak kullanıldığı söylenebilir.

Sürgün Sonrası Kararın Meşrulaştırma Çabaları

16. yüzyılın sonlarından itibaren İspanyol kamuoyunda sürgün edilmelerini savunanlar ile buna karşı çıkarak bazı iyileştirmelerle asimilasyonda ısrar edilmesi gerektiğini savunanların tartışmaları içerisinde dönemin siyasi şartlarının tetiklemesiyle yönetimin 4 Nisan 1609 yılında aldığı karar çerçevesinde Moriskolar sürgün edilmişti. Alınan bu kararın 22 Eylül 1609'da Valensiya'da uygulanmaya başlamasıyla geniş kapsamlı tartışmalar yerini daha homojen yaklaşımlara bırakmıştır. Sürgün kararı, her ne kadar ekseriyetle Hollanda'daki isyancılarla yapılan ateşkese ivedilikle verilen bir yanıt olsa da, bir noktadan sonra belirli bir siyasi duruma verilen bir tepkiden daha büyük anlamlar doğurmuştur. Aşağıda görüleceği üzere, Morisko

⁶⁰ Geoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659: The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars*, Cambridge, 1972, s. 25,77, 129-130.

⁶¹ Lynch, *The Hispanic World in Crisis*, s. 56.

sürgünü ile ilgili olarak ortaya çıkan metinlerin hemen hepsi doğrudan veya dolaylı olarak benzer fikirler etrafında birleşmektedir. Söz konusu metinlerde ana fikir sürgünün haklılığı olmuştur.

Sürgün kararı verildikten sonra sadece hükümet çevrelerinde değil aynı zamanda kamusal alanda da sorgulanmak yerine onaylanmaya ve övülmeye başlanmış ve böylece karar sadece haklı çıkarılmakla kalınmayıp aynı zamanda Hristiyanlık için “büyük bir zafer” olarak sunulmuştur. Hatta bu karar ilahî bir eylem olarak sunulmuştur. Örneğin Portekizli papaz Damián Fonseca için III. Felipe Moriskoları sürgün kararı sayesinde “Seçilmiş Halkın” büyük kurtarıcıları olan Musa, Yûşa, Saul, Davut ve Süleyman ile karşılaştırılabilirdi. İspanyol kralı gibi, onlar da sadece Tanrı'nın halkını düşmanlarından kurtarmakla kalmamış, aynı zamanda sadece kendisine tapınmasını talep eden bir Tanrı'nın emirlerini izleyerek onları diğer dinlerle herhangi bir temastan korumuşlardı.⁶² Marcos de Guadalajara y Xavier ise Tanrı'nın başkalarını ödüllendirdiği gibi III. Felipe'yi de bu eylemi için ödüllendireceğini belirtmiştir.⁶³ Sürgünden önceki süreçte bu anlamda büyük çaba göstermesinden dolayı böyle bir kararı en çok memnuniyetle karşılayan ve savunanlardan biri Jaime Bleda olmuştur. Bleda, sürgün ile “İspanyol Krallığı'nın artık Hristiyanların dokuz yüz yıldır... Müslümanların hâkimiyetinde çektiği sonsuz manevi ve maddi zarardan kurtulduğunu” ileri sürmüştür.⁶⁴

İspanyol kamuoyunda sürgünden sonraki süreçte sürgünün meşruiyetini vurgulamak için kullanılan argümanların 16. yüzyıl sonlarından itibaren yönetimden Moriskoları sürgün etmeleri için kullanılan argümanlardan pek farklı olmadığı görülmektedir. Moriskoların İspanyol Krallığı'nın siyasi düşmanları ve Müslüman prenslerin hizmetkârları olduğu fikri ağır basmaktaydı. Neredeyse tüm metinler Moriskoların defalarca isyan ettiğini ve Türkler, Kuzey Afrika korsanları ve prensleri, Fransa kralı ve “sapkın” Avrupalı yöneticilerle

⁶² Damián Fonseca, *Iusta expulsión de los moriscos de España*, Rome, 1612, s. 169–174.

⁶³ Marcos de Guadalajara y Xavier, *Memorable expulsión y iustissimo destierro de los moriscos de España*, Pamplona, 1613, fol. 22v.

⁶⁴ Jaime Bleda, *Defensio Fidei in causa neophytorum sive Morischorum Regni Valentiae totiusque Hispaniae*, Valencia, 1610, s. 595, 596.

ittifak kurduklarını vurgulamaktadır.⁶⁵ Onlara göre, bu gerçek sürgünlerin neden Valensiya Moriskolarıyla başladığını açıklamaktaydı; çünkü en kalabalık Morisko nüfusu Valensiya’da bulunmaktaydı. Bununla birlikte, bunlar en asi ve tehlikeli gruplardan oluşmaktaydı. En önemlisi de Valensiya Kuzey Afrika’dan kolaylıkla erişilebilecek bir kıyı şeridinde yer almaktaydı.⁶⁶ Bu da yakın zamanda gösterdikleri gibi daha büyük bir hareket ve isyan tehlikesi yaratmaktaydı. Yani bu süreçteki söylemlerin büyük kısmı İslam ile Osmanlı karşıtlığı ve Moriskoların bunlarla işbirliği temeline dayanmaktaydı. Bu söylemler ile Moriskoların inançlarının sorgulamasına girilerek bunlar “Hristiyanlığın düşmanları” ve “vatan hainleri” olarak sunulup böylece sürgün kararının haklılığı ortaya konulmaktaydı. Örneğin Pedro Aznar Cardona, Moriskoların sahte bir dine inandıklarını ve inançlarından asla vazgeçmediklerini savunmaktaydı. Ona göre, Moriskolar da Yahudiler gibi Tanrı yasasını küçümsemekteydiler ve Hristiyanlığa karşıydılar. Bu sebeple herkesin nefretini üzerine çeken bu halkın sürgün edilmesi son derece doğru bir karardı.⁶⁷

İspanya’da sürgünün meşruiyeti için çalışıp bunu eserlerinde işleyenler arasında ünlü yazar Miguel de Cervantes de bulunmaktaydı. Don Kişot’ta Cervantes, Morisko Ricote’nin ağzından, III. Felipe’nin Moriskoları sürme kararını şu sözlerle övmektedir: “... bu gerçeğe inanmaya zorlandım çünkü halkımızın nefret dolu ve aptalca niyetlerini biliyordum ve bana öyle geliyor ki Majestelerini bu kadar asil bir kararı uygulamaya koymaya sevk eden şey ilahi bir ilhamdı...”⁶⁸ Cervantes, Don Kişot’un yanı sıra 1613 yılında kaleme aldığı “El coloquio de los perros [Köpeklerin Sohbeti]”⁶⁹ ve 1616 yılında kaleme aldığı “Los

⁶⁵ Feros, *a.g.m.*, s. 44.

⁶⁶ Boronat y Barrachina, *a.g.e.*, s. 150-151.

⁶⁷ Pedro Aznar Cardona, *Expulsion iustificada de los moriscos españoles y suma de las excellencias christianas de nuestro Rey Don Felipe el Catholico Tercero: diuidida en dos partes*, Huesca, 1612, fols. 173r, 176v–177r.

⁶⁸ Miguel de Cervantes, *Don Quixote*, çev. Edith Grossman, Harper Collins e-books, New York, 2005, s. 755, son erişim tarihi: 30.12.2024, <https://www.harpercollins.com/products/don-quixote-miguel-de-cervantesedith-grossman?variant=32122538426402>

⁶⁹ Miguel de Cervantes, *Exemplary Novels*, çev. Edith Grossman, ed. R. Gonzalez Echevarria, New Haven & London, 2016, s. 408.

trabajos de Persiles y Segismunda [Persiles ve Sigismunda'nın Yargılanmaları]"⁷⁰ adlı eserlerinde de sürgünün haklılığına vurgu yapmaktadır.

Sürgünün doğru, adil ve gerekli olduğuna dair değerlendirmeler IV. Felipe (1621-1662) saltanatında da hâkim görüş olmaya devam edilmiştir. III. Felipe İspanya'nın ve Katolik inancının koruyucusu olarak sunulmaya devam edilirken Moriskoların sürgünün İspanyol ordusu için bir askerî zafer olarak kutlanması sürmüştür. Örneğin 1619'da Fray Juan de Salazar'a göre, İspanya Katolik Krallar, V. Carlos ve II. Felipe dönemlerinde militarist ve yayılcı politikalar takip ederek Hristiyanlık dininin düşmanlarını dize getirmiş ve bu inancı tüm dünyada başarıyla savunmuşlardı. Aynı politikanın III. Felipe tarafından sürdürülemediğini aksine onun döneminde Hristiyanlığın düşmanları ile anlaşmalar imzalandığını ifade etmiştir. Bu sebeple, III. Felipe'yi seleflerine göre pasif olarak nitelendirmiştir. Ancak "sapkın ve mürted" olarak gördüğü Moriskoları sürme kararını desteklemiştir.⁷¹ Yine 1622'de Martín Carrillo, dönüştürülmeleri için verilen tüm çabaları boşa çıkararak kendi inançlarında ısrar eden Moriskolar ve onlarla birlikte İslam inancının köklerini İspanya'dan söküp attığı için III. Felipe'yi övmektedir.⁷²

Sürgünün meşruluğunu savunan değerlendirmelerin yanı sıra sürgünün demografik ve ekonomik sonuçlarına dair birtakım analizlerin olduğu da tespit edilmektedir. Bu dönemde İspanya'da birçok yazar sürekli artan bir nüfusun bir ulusun zenginliğini korumak için elzem olduğuna inanmakta ve nüfus eksikliğinin devletin çöküşünün yolunu açacağını ve sonunda bunu kaçınılmaz hale getireceğini iddia etmekteydiler. Bu nedenle örneğin IV. Felipe dönemi (1621-1665) düşünürlerinden Pedro Fernandez de Navarrete, "İspanya'daki nüfusun düşmesinin en büyük sebebi Katolik inancının düşmanları Yahudi ve Morsikoların sürülmesidir."⁷³ şeklindeki ifadeyle söz konusu sürgün

⁷⁰ Miguel de Cervantes, *The Trials of Persiles and Sigismunda: A Northern Story*, çev. Celia Richmond Weller- Clark A. Colahan, Berkeley-Los Angeles, 1989, s. 256, 258.

⁷¹ Fray Juan de Salazar, *Política española contiene un discurso cerca de su monarquía, materias de Estado, aumento i perpetuidad* [1619], Madrid, 1945, s. 70-71.

⁷² Martín Carrillo, *Annales y memorias cronológicas*, Huesca, 1622, fol. 425r.

⁷³ Pedro Fernandez de Navarrete, *Conservación de Monarquías. Discursos politiquos* [1626], ed. Michael D. Gordon, Madrid, 1982, s. 67.

olayının İspanya’da nüfusun düşmesindeki rolünü vurgulamaktadır. Ancak Fernandez de Navarrete’nin bu tür bir tespitinden kendisinin sürgün kararına karşı olduğu sonucuna varılmamalıdır. Sürgün gerçekleşikten sonra Yahudiler ve Mağribiler gibi “farklı gelenek ve dinleri takip edenlerin vatandaşı olmadığını, ancak iç düşmanlar olduğunu” ifade ederek bu kararı desteklemiştir.⁷⁴ Yine Alvarez Ossorio y Redín; hastalık, kıtlık, veba, savaş, iyi nasihat eksikliği ile birlikte Moriskoların sürgün edilmesinin nüfusun düşüşüne yol açtığını belirtmektedir.⁷⁵ Yazarların yanı sıra IV. Felipe’nin yönetimi eline bıraktığı Olivares Dükü’nün de Francisco de Contreras’a yazdığı bir mektupta dolaylı olarak bu hususa vurgu yaptığı anlaşılmaktadır. Olivares Dükü, başta Aragon’da olmak üzere “dönemin talihsizliklerinin sonucu harabeye dönen sakinlerinin mülklerinin durumu ve Moriskoların sürgünü” sebebiyle önerdiği Ulusal Daimi Ordu (*Unión de Armas*)’yu kurmada karşılaştığı zorlukları açıklamıştır.⁷⁶ Bunun yanı sıra, İspanya’da 17. yüzyılda tarımsal ürünlerdeki düşüş de Moriskoların sürülmesinin sebep olduğu nüfustaki düşüşe bağlanmaktadır. Örneğin sürgünün en şiddetli savunucularından olan Jaime Bleda, 1618’de “ürün vergisi (*diezmo*)”nde Moriskoların sürgün edilmesinden sonra büyük bir düşüş yaşandığını ifade etmektedir. Aynı Bleda’nın sürgün öncesindeki görüşlerini tekrarladığı ve sürgün kararının en büyük savunucularından biri olduğu tespit edilmektedir.⁷⁷

Sonuç

Girna’tın 1492 yılında düşmesiyle İspanya’da geriye kalan Müslümanların kendi din, dil ve kültürleriyle yaşamalarına çok kısa bir süre tahammül edilebilmiştir. Nitekim İspanyol hükümeti kısa bir süre zorla dinlerini değiştirme politikasını uygulamaya koymuştur. Bununla birlikte, temel yaşam haklarının büyük kısmına da el konulmuş ve bu şekilde asimilasyon ve entegrasyonlarının sağlanabileceği ön

⁷⁴ Fernandez de Navarrete, *a.g.e.* s. 67-68.

⁷⁵ Miguel Alvarez Ossorio y Redín, *Extension politica y economica, y la mejor piedra de toque, y crisol de verdades, para descubrir los tesoros que necesita esta catolica monarquia.* [1687?], BNE, mss. 8456, punto primero, fol. 64r.

⁷⁶ John H. Elliot vd. (ed.), *Memoriales y cartas del Conde Duque de Olivares,* c. I, Madrid, 1978, doc. X, s. 195.

⁷⁷ Jaime Bleda, *Coronica de los moros de España,* Madrid, 1618, s. 699.

görülmüştür; ancak hükümet tarafından geliştirilen bu tür politikalar bir sonuç vermemiştir. Öyle ki, Moriskolar olarak ifade edilen İspanya'da zorla dinleri değiştirilen Müslümanlar kendi dilleri, dinleri ve İslam hukuku tarafından belirlenen yaşam biçimleriyle ayrı bir sınıf olarak kalmışlardı. En başından beri Hristiyanlaşmaya ve Hispanikleşmeye karşı direnç göstermişlerdi. Üst, alt, zengin ve fakir fark etmeksizin bir bütün olarak entegrasyona karşı direnmişlerdi. Manevi vatanları hiçbir zaman İspanya olmamıştı. Bu durum İspanyol kamuoyu tarafından da gözlemlenebilmekteydi elbette. Hükümetin asimilasyon ve entegrasyonları için gösterdiği çabalara rağmen gerçekte kamuoyunun bu yönde bir inancının olmadığı rahatlıkla görülebilmektedir. Kamuoyu nezdinde Moriskolar her daim “sapkın ve mürted” idiler. Moriskoların 1568 yılındaki isyanı ise başta Osmanlılar olmak üzere Moriskoların dış bağlantıları üzerinde durularak güvenlik endişeleriyle sadece kendilerine bu inançlarını gerekçelendirme imkânı sağladığı söylenebilir.

Moriskoların 1568 yılındaki isyanından sonra valilerden mahkeme üyelerine ve bireysel din adamlarına birçok kesimin Moriskolara ne yapılması konusunda sundukları öneriler aslında İspanyol toplumunun kendilerini hiçbir zaman benimsemediğini ortaya koymaktadır. Başka bir ifadeyle kendilerine karşı içten içe var olan bir nefreti açığa çıkarmıştır. Öyle ki, insanî, vicdanî ve ahlaki bir değer gözetmeksizin kamuoyunda toplu olarak öldürülmelerinden sürgün edilmelerine veya sürgün sırasında gemilerinin batırılmasına kadar uç görüşler ön plana çıkmıştır. Hatta kürek ve madenlerde çalıştırılmaları gerektiğine dair görüşler de ortaya konulmuştur. Yani özetle İspanyol kamuoyu, Moriskolardan toplu olarak kurtulabilmekle ancak bu sorunun kökten çözülebileceğine inanmaktaydı.

Kamuoyunda sürgüne insanî değerlerle karşı çıkıldığına nadiren rastlanılırken aristokratların karşı çıkması tamamen çıkarları çerçevesinde olmuştur; çünkü Moriskolar topraklarındaki temel iş gücünü oluşturmaktaydı. Kimi *arbitristaların* çıkışı ise asimilasyon politikasına devam edilmesi ve bunun sonuç verebileceğine dair inançlarından kaynaklanmaktaydı. En nihayetinde 17. yüzyıl başlarında Morisko konusu kamuoyunda hayatî bir meseleye dönüştürmüştü. Bu noktada şunu belirtmekte fayda vardır: Kayıtlara yansımış olmaları

sebebiyle İspanyol kamuoyunun gündemi bu şekilde değerlendirilirken bunu tüm İspanyol halkının görüşü olarak yansıtmak doğru olmayabilir. Zira kaynak olmaması sebebiyle halkın bu konudaki görüşü hakkında net bir değerlendirmede bulunmak mümkün değildir.

İspanyol kamuoyunda her türlü şiddeti reva gören gündeme ve bu çerçevede II. Felipe'ye büyük baskı olmasına rağmen Felipe'nin her seferinde kararı sürüncemede bırakıp bir karar almamasını, bu çalışmada çoğunlukla takip ettiği dış politikaya bağlanmaktadır. II. Felipe'nin sürdürdüğü militarist ve yayılmacı politika sebebiyle Morisko sorunu gibi iç meseleleri ikinci planda tuttuğu savunulmaktadır. Aksine III. Felipe'nin böyle bir karar alması ise militarist ve yayılmacı politikanın terk edilerek koşulların uygun hale gelmesi en önemlisi de Hollanda'daki isyancılarla yapılmak zorunda olunan ateşkesin oluşturduğu kamuoyu baskısıyla böyle bir kararın alınabildiği üzerinde durulmaktadır. 1608'den itibaren Moriskoların sürgün edilmesi hususunda Devlet Konseyi'nde oluşan baskılar altında söz konusu ateşkesin imzalanması zorunluluğu kamuoyundaki tepkileri azaltmak ve kamuoyunu yönlendirmek için önemli bir fırsat yaratmıştır. Nitekim bu fırsat değerlendirilerek Moriskolar toplu halde ülke dışına sürülmüştür. Büyük dramlara yol açan ve insanlık tarihinin şüphesiz ki en acı olaylarından birinin yaşanmasına yol açan sürgün kararı sonraki süreçte kamuoyu nezdinde haklı çıkarılmaya çalışılmış hatta bu karar dolayısıyla III. Felipe'ye övgüler sıralanmıştır. Dünya edebiyatında önemli bir yeri olan Cervantes gibi bir aydının çalışmalarında sürgünün ve bu süreçte yaşanan acıların haklılığı konusunda göstermiş olduğu çaba tek başına bile 8-15. yüzyıllar arasında İspanya'da hüküm süren Müslümanlara karşı içten içte oluşmuş olan kin ve nefreti başka bir ifadeyle düşmanca yaklaşımları ortaya koymaktadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Instituto Valencia de Don Juan, Madrid (IVDJ)

Envío 1, vol. 4.

Archivo General de Simancas (AGS)

Estado, leg. 212: “consulta de la Junta de Lisboa sobre los Moriscos”, Lisbon, 19 Eylül 1582.

Estado, leg. 212: “opiniones del Consejo de Estado”, 30 Ocak ve 2 Şubat 1599.

Estado, leg. 212: “los memoriales de Juan de Ribera al Consejo de Estado”, 1601–1602.

Estado, leg. 208/n.f., “opinión de la Junta de Gobierno”, 3 Ocak 1603.

Estado, leg. 212, “memorial de Jaime Bleda”, 10 Nisan 1605.

Estado, leg. 212: “consulta Consejo de Estado”, 30 Ocak 1608.

Kitap ve Makaleler

Álamos de Barrientos, Baltasar, *Discurso político al rey Felipe III al comienzo de su reinado*[1598?], Barcelona 1990.

Aznar Cardona, Pedro, *Expulsion iustificada de los moriscos españoles y suma de las excellencias christianas de nuestro Rey Don Felipe el Catholico Tercero: diuidida en dos partes*, Huesca 1612.

Bilgin, Feridun, “Endülüs'te Kalan Son Müslümanların (Moriskolar) İspanya'dan Sürgünü (1609-1614)”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 13/2 (2013), s. 27-61.

Bilgin, Feridun, “Gırnata İsyanı (1568-1570) Çerçevesinde Osmanlı-Endülüs İlişkileri”, *Usul İslam Araştırmaları*, 11/11 (2009), s. 117-140.

Bilgin, Feridun, “Gırnata'nın İşgali (1492) Sonrasında Endülüs'teki Müslümanların Asimilasyonu”, *Mukaddime*, 2/2 (2010), s. 53-78.

Bilgin, Feridun, *Nasrîler (Benî Ahmer) Devleti Sonrasında Endülüs'teki Müslümanlar (Moriskolar)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010.

Bleda, Jaime, *Coronica de los moros de España*, Madrid 1618.

Bleda, Jaime, *Defensio Fidei in causa neophytorum sive Morischorum Regni Valentiae totiusque Hispaniae*, Valencia 1610.

Boronat y Barrachina, Pascual, *Los moriscos españoles y su expulsión. Estudio histórico-crítico*, c. II, Valencia 1901.

Braudel, Fernand, *II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, c. II, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul 1989–1990.

Bustamante, Ciriaco P., *Felipe III. Semblanza de un monarca y perfiles de una privanza*, Madrid 1950.

Caro Baroja, Julio, *Los moriscos del reino de Granada: ensayo de historia social*, Madrid 1957.

Carrillo, Martín, *Annales y memorias cronológicas*, Huesca 1622.

Carvajal, Luis de Marmol, *Historia de rebellion y castigo de los Moriscos del Reino de Granada* [1600], Alicante 2001.

Cervantes, Miguel de, *Don Quixote*, çev. Edith Grossman, Harper Collins e-books, New York 2005, son erişim tarihi: <https://www.harpercollins.com/products/don-quixote-miguel-de-cervantesedith-grossman?variant=32122538426402>

Cervantes, Miguel de, *Exemplary Novels*, çev. Edith Grossman, ed. R. Gonzalez Echevarria, New Haven & London 2016.

Cervantes, Miguel de, *The Trials of Persiles and Sigismunda: A Northern Story*, çev. Celia Richmond Weller-Clark A. Colahan, Berkeley-Los Angeles 1989.

Danvila y Collado, Manuel, *La expulsión de los Moriscos de España: Conferencias pronunciadas en el Ateneo de Madrid*, Madrid-Sevilla 1889.

De Bunes Ibarra, Miguel Ángel, "The Expulsion of the Moriscos in the Context of Philip III's Mediterranean Policy", ed. Mercedes García-Arenal & Gerard Albert Wiegers, Leiden 2014, s. 37-59.

Domínguez Ortiz, Antonio, *La sociedad española en el siglo XVII*, c. I, Madrid 1963.

Dominguez Ortiz, Antonio-Vincent, Bernard, *Historia de los moriscos: vida y tragedia de una minoría*, Madrid 1978.

Drelichman, Mauricio-Voth, Hans Joachim, "Serial defaults, serial profits: Returns to sovereign lending in Habsburg Spain, 1566–1600", *Explorations in Economic History*, 48/1 (2011), s. 1-19.

Elliott, John H., "Self-Perception and Decline in Early Seventeenth-Century Spain", *Past & Present*, 74 (1977), s. 41-61.

Epalza, Mikel de, *Los moriscos antes y después de la expulsión*, Madrid 1992.

F. Alvarez, Manue, *La España del emperador Carlos V (1500-1558. 1517-1556)*, Madrid 1966.

Fernandez de Navarrete, Pedro, *Conservación de Monarquías. Discursos politiquos* [1626], ed. Michael D. Gordon, Madrid 1982.

Feros, Antonio, "Rhetorics of the Expulsion", *The Expulsion of the Moriscos from Spain: A Mediterranean Diaspora*, ed. Mercedes García-Arenal & Gerard Albert Wiegers, Leiden 2014, s. 60-101.

Feros, Antonio, *Kingship and Favoritism in the Spain of Philip III, 1598-1621*, Cambridge 2006.

Fonseca, Damián, *Iusta expulsión de los moriscos de España*, Rome 1612.

Fray Juan de Salazar, *Política española contiene un discurso cerca de su monarquía, materias de Estado, aumento i perpetuidad* [1619], Madrid 1945.

Geldereren, Martin Van (ed. ve çev.), *The Dutch Revolt*, Cambridge 1993.

González de Cellorigo, Martín, *Memorial de la política necesaria y útil restauración a la República de España, y estados de ella, y del desempeño universal de estos Reynos*, Valladolid 1600.

Green-Mercado, Mayte, *Visions of Deliverance: Moriscos and the Politics of Prophecy in the Early Modern Mediterranean*, Ithaca 2019.

Guadalajara y Xavier, Marcos de, *Memorable expulsión y iustissimo destierro de los moriscos de España*, Pamplona 1613.

H. Elliot, John vd. (ed.), *Memoriales y cartas del Conde Duque de Olivares*, Madrid 1978.

Israel, Jonathan, *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806*, New York 1998.

Janer, Florencio, *Condición social de los moriscos de España: causas de su expulsión, y consecuencias que esta produjo en el orden económico y político*, Madrid 1857.

Kamen, Henry, *Philip of Spain*, New Haven 1997.

Kamen, Henry, *Spain 1469-1714: A Society of Conflict*, London 2005.

Lea, Henry Charles, *The Moriscos of Spain: Their Conversion and Expulsion*, New York 1968.

Lynch, John, *Carlos V y su tiempo*, Barcelona 2000.

Lynch, John, *The Hispanic World in Crisis and Change, 1598-1700*, Oxford 1994.

Marañón, Gregorio, *Expulsión y diáspora de los moriscos españoles*, Madrid 2004.

Moreda, Vicente Pérez, "The plague in Castile at the end of the sixteenth (1597-1602)", *The Castilian crisis of the seventeenth century*, ed. I.A.A. Thompson-Bartolomé Yun Casalilla, Cambridge 1994.

Moreda, Vicente Pérez, *Las crisis de mortalidad en la España interior (siglos XVI-XIX)*, Madrid 1980.

Muñoz y Gaviria, José, *Historia del Alzamiento de Los Moriscos, su Expulsion de España*, Madrid 1861.

N. Hillgarth, Jocelyn, *Los reinos hispánicos 1250-1516, cilt III: Los reyes Católicos, 1474 – 1516*, Barcelona 1984.

Nadal, Jordi, *La Poblacion española (siglos XVI a XX)*, Barcelona 1966.

Ossorio y Redín, Miguel Alvarez, *Extension política y economica, y la mejor piedra de toque, y crisol de verdades, para descubrir los tesoros que necesita esta catolica monarquía*. [1687?], BNE, mss. 8456.

Özdemir, Mehmet, "İspanya Krallığı'nın XVI. Yüzyılda Endülüs Müslümanlarını Hıristiyanlaştırma Politikası", *A.Ü. İlähiyat Fakültesi Dergisi*, 35/1-4 (1996), s. 243-284.

Özdemir, Mehmet, "Moriskolar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 30, Ankara: 2000, s. 286-289.

Özdemir, Mehmet, "Osmanlı Endülüs Müslümanlarına Yardım Etmedi mi?", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, XII/3-4 (1999), s. 283-295.

Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları-I (Siyasi Tarih)*, Ankara 1994.

Parker, Geoffrey, *Emperor: A New Life of Charles V*, New Haven & London 2019.

Parker, Geoffrey, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659: The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars*, Cambridge 1972.

Parker, Geoffrey, *The Grand Strategy of Philip II*, New Haven & London 1998.

Pastore, Stefania, "Rome and the Expulsion", *The Expulsion of the Moriscos from Spain: A Mediterranean Diaspora*, ed. Mercedes García-Arenal & Gerard Albert Wiegers, Leiden 2014, 132-155.

Perez, Joseph, *La España de los Reyes Católicos*, Madrid 1997.

Pierson, Peter, *Philip II of Spain*, London 1975.

S. Fernández, Luis, *La España de los reyes católicos (1474-1516)*, Madrid 1989-1990.

Sánchez-Blanco, Rafael Benítez, "The Religious Debate in Spain", *The Expulsion of the Moriscos from Spain: A Mediterranean Diaspora*, ed. Mercedes García-Arenal & Gerard Albert Wiegers, Leiden 2014, s. 102-131.

Skilliter, Susan A., "The Hispano-Ottoman Armistice of 1581", *Iran and Islam in Memory of the late Vladimir Minorsky*, ed. Clifford E. Bosworth, Edinburgh 1971, s. 491-515.

Thompson, I.A.A.-Yun Casalilla, Bartolomé (ed.), *The Castilian crisis of the seventeenth century*, Cambridge 1994.

Uzunçarşılı, İsmail H., *Osmanlı Tarihi*, c. II, Ankara 2011.

Extended Abstract

Despite its profound humanitarian, political, economic and social consequences, the expulsion of Muslims from Spain (*en bloc*) between 1609 and 1614 has not received sufficient scholarly attention in Turkey. Apart from a few studies referred to in the relevant parts of the research, the expulsion of Moriscos has not been the subject of considerable scholarly attention. These studies mostly focus on how the Muslims of Andalusia got expelled and how this happened. In contrast to the existing literature on the subject, this study analyses Spanish public opinion on expulsion. The main themes that the research focuses on are the emergence and development of the idea of expulsion in Spanish public opinion, the supporters and opponents of the idea, and the efforts to justify it after the decision. The study also attempts to interpret the Spanish government's policy during this process by highlighting the political, military and economic conditions of the period.

With the occupation of Granada in 1492, the capital of the last Islamic dynasty ruling in Spain, the Muslims' rule in Spain since the beginning of the 8th century came to an end. After the fall of Granada, the question of what to do with the Muslims of Andalusia became one of the most important issues that preoccupied the Spanish public opinion. In the early period, a large-scale policy of assimilation was carried out against the Muslims who remained in Spain. In this regard, Muslims were forcibly baptised and Christianised. Muslims who were forced to convert were referred to as 'Moriscos'. Despite being forced to convert, Muslims managed to keep their religion, language and culture despite all the pressure they faced. This situation was undoubtedly a matter of concern for Spanish public opinion. At this point, the Granada Uprising (1568-1571) represents a turning point in terms of the fate of the Muslims in Spain, because from this time onwards, the idea of the expulsion of the Moriscos gained strength among the Spanish bureaucrats, court officials and clergy. Harsh measures were proposed on the grounds of the relationship between the Moriscos and the Ottomans, the threat they posed to religious purity and the risk they posed of revolt.

It can be seen that Spanish public opinion, especially from the 1580s onwards, from governors to counsellors and from court officials to the clergy, lobbied hard for the expulsion of the Moriscos producing masses of memoranda, reviews and letters. These efforts in Spanish public opinion show that Spanish society has never really accepted them. In other words, it revealed a deep-seated hatred in Spanish society against them. There were also some extremely brutal ideas and proposals, such as sinking their ships during their exile, killing them *en bloc*, or sending them to work in mining the quarries.

Spanish public opinion was convinced that only the mass expulsion of the Moriscos would be the final solution to the problem.

While the public opposition to the expulsion was rarely motivated by humanitarian values, the aristocratic opposition was purely self-interested, since the Moriscos were the main labour force in their lands. Meanwhile, some Arbitristas emerged because they believed that the policy of assimilating should be continued and that it was going to work. Eventually, by the early 17th century, the Morisco problem had become a vital public issue. At this point it is worth noting that while the Spanish public's agenda is evaluated in this way because it is reflected in the records, it may not be correct to represent it as the opinion of the Spanish public as a whole. Due to the lack of sources, it is not possible to make a clear assessment of the public opinion on this issue.

Despite the Spanish public opinion in favour of all kinds of violence against the Moriscos and the great pressure on Philip II in this context, Philip II did not take a decision on expulsion. On the contrary, each time he postponed the decision and never took a final decision. This study mostly attributes Philip II's this type of approach to the foreign policy he pursued. It has been argued that Philip II's militaristic and expansionist policies did not lead him to prioritise domestic issues such as the Morisco problem. On the contrary, it was the abandonment of militaristic and expansionist policies and the creation of favourable conditions that led Philip III to take such a decision. Above all, the decision was taken under the pressure of public opinion created by the ceasefire with the rebels in the Netherlands. The need to sign this truce, under pressure from the Council of State for the expulsion of the Moriscos from 1608, provided an important opportunity to reduce public outcry and mobilise public opinion. This opportunity was used and the Moriscos were expelled from the country *en bloc*. The deportation decision, which led to great dramas and undoubtedly one of the most painful events in human history, was subsequently tried to be justified in the eyes of public opinion, and Philip III was even praised for having taken this decision. The efforts of an intellectual such as Cervantes, who occupies an important place in world literature, to justify the expulsion and the suffering experienced in his works alone reveal the hatred, in other words, the hostile attitude towards the Muslims who ruled in Spain between the 8th and 15th centuries.